

Ж. К. Омарбекова

КЛАССИФИКАЦИИ СЛОЖНЫХ ГЛОГОЛОВ В ОТНОШЕНИИ К СЛОВООБРАЗОВАНИЮ И ФОРМООБРАЗОВАНИЮ

В статье рассматривается проблема классификации сложных глоголов в отношении к словообразованию и формообразованию. В морфологии сложными глаголами должны называться глаголы, которые состоят из основного и вспомогательного глагола, и выражают грамматические отношения. В словообразовании сложными глаголами являются слитные, парные глаголы и глаголы, которые состоят из двух компонентов и выражают новые лексические значения.

J. C. Omarbekova

CLASSIFICATION OF COMPLEX VERBS IN RELATION TO DERIVATION AND MORPHOGENESIS

The problem of classifying complex verbs in relation to derivations and morphogenesis is considered in the article. In morphology, complex verbs are the verbs that consist of main and auxiliary verb, and express grammatical relation. In derivation, complex verbs are paired verbs and verbs, which are composed of two components, and express new lexical meanings.

Р. Қ. Өмірбекова,

Мемлекеттік тіл кафедрасының доценті

СИНТАКСИСТЕГІ ОРАЛЫМДАРДЫҢ ЕРЕКШЕ БІР ТҮРІ –
ЕЛІКТЕУІШТІ ЕСІМШЕЛІ ОРАЛЫМ ЖАЙЫНДА

Синтаксис, оның үлкен бір саласы сөз тіркестері қазіргі кезде жан-жақты зерттеудің объектісі болуда.

Қазақ тіл білімінде сөз тіркестерін М. Балақаев арнайы зерттей келе оның негізгі:

а) байланысу формалары,

ә) байланысу тәсілдері,

б) синтаксистік қатынастары,

в) түрлері сияқты басты-басты объектілерін нақтылап, соның әрқайсысы арнайы зерттелу үстінде. Әсіресе сөз тіркестерінің осы объектілерінің ішіндегі олардың түрлерін есімді, етістікті сөз тіркестері деп топтап беру сөз тіркесінің жігін айқындаудағы ең негізгі болып табылса керек.

Әрине, сөз тіркестерін есімді, етістікті деп бөлу олардың басыңқы сыңарларының қай сөз таптарынан болуына негізделсе керек. Соның ішінде етістікті сөз тіркестерінің морфологиялық, құрылымдық түрлерінің рөлі әр түрлі. Етістіктердің басыңқы қызметте жұмсалуды мен оның басыңқы қызметтегі ерекшеліктері туралы М.Балақаев, Р.Әміров, Т. Сайрамбаев, Ә.Әбілақов т.б. ғалымдар едәуір дәрежеде пікір айтқаны белгілі [1,2,3,4]. Дегенмен, етістік – сан қырлы сөз табы. Сондықтан да олардың басыңқы қызметімен бірге енді басыңқы сыңарларының бағыныңқы сыңарларға ауысу процесіне тоқталмақпыз. Ол үшін етістіктің әр

түрлі категорияларының сөз тіркесінің басыңқы сыңарында жұмсалуды ерекшелігін сөз етелік. Есімшелі оралым синтаксистегі ең күрделі мәселенің бірі: жоғарыда көрінгендей, бұл сияқты топтарды әр түрлі түсіндіру – оның әлі де болса түбегейлі шешім таба қоймағандығын көрсетсе керек. Әрине, есімшелі оралымдарды нақты айту ең алдымен етістіктің негізгі ерекшеліктерін жан жақты көрсету арқылы ғана жүзеге асады. Сондықтан да етістіктің категорияларының сөйлемде қолданылу орындарын айқындаудың да негізгі мәселені шешуге себебі мол тиетіні анық. Басқа сөз таптарына қарағанда етістікті сөз тіркесі сөйлем мүшелері жағынан да көп айтылып келе жатқан сөз табы. Осыған байланысы бұл жерде етістіктің сөз тіркесі мен сөйлем мүшесінде баяндауыш қызметінде жұмсалудың өзіндік ерекшеліктерін айқындау ең қажет факт.

- Күрделі етістіктер:

Сүйіндік, Сүгірбай осындай сылтауды күтпін, қос қанатын қомдап отыр екен. Алдымен көшкен солар боды да, өзге Бөкешілер де еріксіз тартып кетті (М.Әуезов).

- Салт, сабақты етістіктер:

Бала жігіт бұйрықты орындамады. Үн-түнсіз бұрылды да, өз үйіне қарай жүре берді (Х. Ерғалиев).

- Етістер:

Жүргінішілер келе жатқан қабат-қабат биіктің арасында жатқан жіңішке өзен кейде тарауланып көп салаға бөлініп, кейде иін тіркескен биіктік жартастардың арасынан жалғыз аяқ жолдай болып жіңішкеріп, жыланша іріледі. Отағасы қозғала отырып сөйледі (М.Әуезов). Сіз қазір пәтеріңізге барып жуынып, тамақтанып, ұйықтап алыңыз (Х.Ерғалиев).

- Болымды, болымсыз етістіктер:

Нанарын да, нанбасын да білмей, аңырып қалды бәрі (Ғ.Мұстафин). астыңғы үйдегі бапты аспазшы пісірген ыстық самсаны да жеген жоқ (Парасат).

- Етістіктің райлары:

Көп кешікпе, еркем, тамақ піскен кезде кел (С.Мұқанов). Менімен сөйлесіп, осында алып келіңіздер (М.Әуезов). Тағы бір соның лебізін естісек екен. Бірақ алыс жүрсе де, со Абайда ақыл мен қайрат, тіл мен тәлімнің мол екенін әкесі таниптың (М.Әуезов). Осында етістіктердің құрамы жағынан дара, күрделі түрлері, ал етістіктің морфологиялық құрамы жағынан салт, сабақты етістіктер, етістер, болымды, болымсыз, рай түрлері т.б. жай сөйлемнің баяндауышы мен құрмалас сөйлемдердің бағыныңқы сыңарлары қызметінде жұмсалған. Осындағы: отыр екен, тартып кетті, бұрылды, жүре берді, бөлініп, иіріледі, ұйықтап алыңыз, білмей, жеген жоқ, естісек екен т.б. етістіктері тек сөйлемнің соңында ғана жұмсалуға бейім. Сонда олар сөйлем мүшесі жағынан баяндауыш, ал сөз тіркесінде тек етістікті сөз тіркесінің басыңқы сыңары қызметінде жұмсала алады. Осы жағынан келгенде, бұл топтағы етістіктер тек етістік мағынасынан әрі сөйлем мүшесі, әрі сөз тіркесінің басыңқы сыңары жағынан да нақтылай түседі. Етістіктің баяндауыш болу қызметі мен сөз тіркесіндегі басыңқы сыңары сөйлемнің соңында ғана жұмсала ма? Деген мәселеге тоқталатын болсақ, мұның өзі етістіктердің әрбір түрінің ішкі ерекшеліктеріне байланысты демекпіз. Жоғарыда аталған етістіктердің сөйлемнің соңында ғана жұмсалуды етістіктердің негізгі қасиеті. Сол сияқты кейбір етістіктер сөйлемнің соңында баяндауыш бола отырып, енді сөйлемнің ішінде де жұмсалуды көбінесе барлық етістіктердің ішінде тек есімше түріне қатысты. Сондықтан да есімшелерде бірде етістік, бірде есімдерше түрленетін деп, олардың өзін осындай ерекшеліктеріне қарай екі жақтан қарастыру үнемі айтылып келеді.

Қазіргі тілімізде семантикалық ерекшелігі жағынан да грамматикалық сыр-сипаты жағынан да, фонетикалық-морфологиялық құрылымы жағынан да, өзге сөз таптарынан окшауланып тұратын, соған сәйкес, өз алдына дербес сөз табы ретінде қаралатын бір алуан сөздер-еліктеуіш сөздер. Еліктеу сөздердің синтаксистік қызметін сөз еткенде, екі түрлі мәселе баяндалуға тиіс; бірі - еліктеу сөздердің өздерінен басқа қандай сөздермен тіркесетіндігі, екіншісі - еліктеу сөздердің сөйлемде қандай мүше болып қызмет атқаратындығы. Синтаксис туралы еңбектерде еліктеуіштерді синтаксистік жағынан онша елей бермейді. Сондықтан да сөз тіркесі тұрғысынан да, сөйлем мүшесі тұрғысынан да еліктеуіш сөздердің не тіркесімдік қабілеті, не сөйлем мүшесі болуы айтыла бермейді. Жалпы алғанда, еліктеуіш сөздер қимылға онда да өзі мағыналас етістіктермен тіркесте жұмсала алатын сөздер. Сондықтан олар етістіктермен тіркесіп, оның түрлі қимылдық қасиетін нақтылай түсетін болуы тиіс. Есімшелі оралым басыңқы сөзде тек есімше болуы керек. Есімшенің жұрнағы көбіне дербес мағынасы бар етістіктерге жалғанатыны белгілі. Дегенмен, есімшенің жұрнағы кейде де көмеші етістігіне жалғанып барып басыңқы сыңарда жұмсалып күрделі анықтауыш жасалуы күмән тудырмаса керек. Ал енді сол толық мағынасы бар етістіктер сияқты есімше тұлғалы да көмекші етістікті де күрделі анықтауыштар да кездеседі. Мысалы, Әлде бұл қазақтар орысша да жақсы түсінеді, оған уақытты кетіріп қажеті па? (Егемен Қазақстан). Осында: Уақытты кетіріп қажеті қанша деген топта анықтауыш пен анықталушы сөз бар. Осындағы күрделі анықтауыш:

уақытты-табыс жалғаулы зат емес
кетіріп-көсемше тұлғалы етістік
қажеті-тәуелдік жалғаулы модель сөз

қанша-сұрау есімдігі- барлығы да, біріншіден, әр түрлі сөз таптары, соған сәйкес бәрі де әр түрлі сұрауларға жауап береді, бірақ солардың бәрінің басын қосып, “әрқайсысының әр түрлі сұрауы болғанымен деген көмекші етістігі арқылы сол топтың барлығы енді қандай сұрауына жауап беріп, немқұрайлылық абстрактілі зат есіміне анықтауыштық қызметте жұмсалған. Егер уақытты кетіріп қажеті қанша- тобына дербес мағынасы бар есімше басыңқылық жасаса, онда оның есімшелі оралым екені дау туғызбауы айқын. Ал енді мынадай көмекші етістік тұлғалы топты да

есімшелі оралымға қатысты қарастыруды жөн көрдік. Өйткені бәрібір сол көмекші етістік алдындағы сөздердің барлығын сөз табына, сұрауына қарамастанөзіне шоғырландырып күрделі анықтауыш жасауға негіз болып отыр. Мұндай тұлғалы көсемше етістік кейде толық мағыналы етістікті сөйлемде де күрделі анықтауыш жасауға қатыса алады.

Еліктеуіш сөздер мағынасы жағынан айналадағы әр түрлі дыбысқа және қимылға, іс-әрекетке еліктеуді білдіруіне байланысты дыбыстық еліктеуіш сөздер болып екіге бөліне-тіні белгілі.

Айналадағы табиғат құбылыстарының алуан түрлі дыбыстарына еліктеуден пайда болған дыбыстық еліктеуіш сөздер есімшелермен тіркесіп есімшелі оралым жасауға қатысады.

Дыбыстық еліктеуіш сөздердің -ған,-ген,-қан,-кен тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі арқылы:Құлаққа жағымды қоңыр үндердің арасында тыңқ-тыңқ шертілген домбыра даусы естіледі. (Қ.Жұмаділов). Тырс еткен дыбыс жаңғырып бүкіл жатақхананы басына көтерді (М.Қаназов).

Дыбыстық еліктеуіш сөздердің -атын, -етін, -йтын,-итін есімшелермен тіркесіп келуі арқылы тынымсыз тырс-тырс тиетін қамшы да кенет бір сәтке жансыз күйге түсіп тыйылған (М.Сүндетов). Сыбдыр қағатын әрбір ағаш жапырағы балалар арасында сезік тудыра бастады (М.Байғұтов).

Дыбыстық еліктеуіш сөздердің -ар,-ер,-р тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі: Елеңдеп жатқан соң сырт етер дыбыстан оянады (Т.Мәмесейітов). Көңілін әлдеқандай сабыр тауып,

суып басылған кезде “үп” етер лептен үркек-теп тұрары бар (М.Қаназов).

Табиғатта кездесетін білгілі емес құбылыстардың адамның көзбен көру қабілетінен туатын бейнелеуші еліктеуіш сөздер де есімшенің барлық тұлғаларымен тіркесіп оралым жасайды.

Бейнелеуіш еліктеуіш сөздердің -ған,-ген,-қан,-кен тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі арқылы: Елбіреп барып дір еткен канат лебіндей (М.Әуезов). Ә, анау жалғыз үй жатқан қылт еткен аттылыны көрген екен ғой (С.Жүнісов). Класта шұрқ-шұрқ тесілген парталар көп екен(М. Байғұтов).

Бейнелеуіш еліктеуіш сөздердің -атын,-етін,-йтын,-итін тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі арқылы: Жылт-жылт көрінетін керосинка төрт бұрыш терезенің алдынан орын теуіпті. (М.Сүндетов).

Бейнелеуіш еліктеуіш сөздердің -ар,-ер,-р тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі: Басында жылт етер үрейдің әсерімен қаша жөнелгісі келіп тұрады да, қашпай тұрап қалады (Қ. Жұмаділов). Жәнібектің жан сала қимылдауы ұнап қалса керек, Дудардың бағжаң етер көзінде бұған деген бір жылылық бар (Қ.Жұмаділов).

Демек, тіліміздің қарыштап өркендеуіне байланысты қазақ тілінің синтаксистік жүйесі де жетіліп, өз заңдылықтары қалыптаса бастағанын көреміз.

1. Аманжолов С.Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы,-Алматы,1940

2. Әміров Р.Жай сөйлем синтаксисі.-Алматы,1983

3. Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі.-Алматы,1992

4. Сайрамбаева Т. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері.-Алматы,1981

Р. К. Омирбекова

ПРИЧАСТИЕ И ЕГО РОЛЬ В ОБРАЗОВАНИИ СЛОВСОЧЕТАНИИ

В статье рассматривается причастие и его роль в образовании словосочетания.

R. K. Omirbekova

COMMUNION AND ITS ROLE IN THE FORMATION OF PHRASE

The article deals with the sacrament end its role in the phrase